

TYRKİ TİLDERİ SANDYQ JYİYESİNİŇ TARİХИ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕLESİ

Doç.Dr.Gulimjan JİLKİBAYEVA*

АННОТАЦИЯ

Сан атаулары — өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есімдердiн көнелiгiне байланысты тiлдегi барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көрiне бермейдi. Тiлiмiздегi сан, санақ, мөлшер жайлы ұғымды бiлдiретiн сөздер бiрнеше түрлi және олар құрамы жағынан да әр түрлi. Сөз таптарының iшiнде бiр-бiрiнен өзгеше қалыптасқан, көпшiлiгiнде бiр-бiрiнен алшақ, бiр-бiрiне сай түспей жататын да осы сан есімдер. Тiлiмiздегi сан есімдердi басқа тiлдер (туысқан тiлдер) материалдарымен салыстырғанда, сондай-ақ, ескi түркi фактiлерiмен салыстырғанда, олардың бәрiне ортақ кейбiр жайлар анықталады. Аздаған фонетикалық ерекшелiктерге қарамастан, қазiргi түркi тiлдерiндегi сан атаулары көне түркi ескерткіштерi тiлiндегi тұлға-тұрпатын, мән-мағынасын негiзiнен сақтаған деуге болады.

Тiлдегi белгiлi бiр ұғымдар жүйесiн бiлдiретiн сөздердiң барлығы бiрдей тұтасымен басқа, жат тiлдерден ауыса бермейдi. Әйткенi жат тiлдiк элемент қашанда жат, тiлдiң iшкi заңдылықтарымен бар кезде бiрдей астаса бермейтiнiн былай қойғанда, ондай шеттен енген сөздер бар уақытта тiлдiң iшкi заңдылықтарына үйлесе де бермейдi. Мақалада сан есiмнiң мағыналық түрлерiне байланысты нақты мысалдар негiзiнде осы жайлар қарастырылады.

Түйiн сөздер: санақ, мөлшер, ескi түркi фактiлер

TYRK LEHÇELERİNDE SAYI SİSTEMİNİN TARİHİ GELİŞMESİ MESELESİ ÜZERİNE

ÖZ

Dildeki sayı isimleri diğеr dil belgeleriyle karşılaştırırken ve eski Türk bilgileriyle karşılaştırırken, onların hepsine ortak bazı durumlar tespit edilir. Azıcık fonetik özelliklere rağmen, çağdaş Türk lehçelerindeki sayı isimleri eski Türk eserleri dillerindeki kalıbının, anlamının esasını saklamıştır.

Dildeki belli bir kavram sistemini bildiren kelimelerin hepsi aynı olmasına rağmen, dilin iç kanunlarıyla olduğu zaman aynı olmadan ve bunun gibi alıntı kelimeleri olduğu zaman dilin iç kurallarına uymaz.

Sayı isimleri, çok eski zamanlardan beri kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcükleri bütün yazılı eserlerde rastlayabiliriz. Sayıların eskiliğine göre, dildeki bütün sayı isimlerinin nasıl oluştuğunu net olarak göremiyoruz. Azıcık fonetik özelliklerine rağmen, çağdaş Türk Lehçelerinde sayı isimlerinin eski adları eski Türk eserlerinde bulunan yapısını ve anlamlarını saklamıştır. Makalede sayıların anlamsal çeşitlerine göre, net bir örnekle bu durumlar incelenir.

Anahtar Kelimeler: sayı, eski Türk gerçekler, eserler.

Заттың немесе заттық ұғымдар мен құбылыстардың санын, мөлшерін, бөлшегін, ретін бiлдiретiн сан есімдер өзiндiк лексика-семантикалық

* Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazak Filoloji Bölümü, gulimjan.jilkibayeva@mail.ru

ерекшеліктері, морфологиялық белгілері, синтаксистік қызметі бар дербес сөз табын құрайды. Сан есімнің басқа сөз табынан айырмашылығы – зат есіммен тіркесіп, заттық ұғымның сандық сипатын анықтайды; зат есімсіз қолданылып сандық атауды білдіреді; етістіктермен тіркесіп, іс-әрекет пен қимылдың сандық сапасын сипаттайды; сан есімдер басқа сөз таптарынан жасалмайды; күрделі сан есімдер жасайтын дара сан есімдердің көлемі (саны) айқын болады.

Сан атаулары — өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есімдердің көнелігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді.

Түркі тілдерінде құрылымына қарай дара және күрделі, тұлғасына қарай негізгі, туынды және қосарлы, мағынасына қарай есептік, реттік, жинақтық, бөлшектік, болжалдық сан есімдер болып жіктелетін сан есімдер қолданылады. Дара сан есімдерді түбір және негіздерден тұратын жалаң тұлғалы сан есімдер, мәселен, көне түрк. *bir* «бір», *eki* «екі», *üç* «үш» *tört* «төрт», *bes/beş* «бес», *altı* «алты», *jetı* «жеті» т.б.), күрделі сан есімдерді дара сан есімдердің тіркесуі арқылы жасалған сан есімдер құрайды. Мысалы: көне түрк. *sekiz on* «сексен», *toquz on* «тоқсан», *eki jegirmi* «он екі»: *üç jegirmi* «он үш», *altı jigirmi* «он алты», *bir otuz* «жиырма бір», *beş otuz* «жиырма бес», *jemti jüz* «жеті жүз» т.б.

Түркі тілдері сандық жүйесі тарихында күрделі сан есімдерге байланысты екі түрлі санау дәстүрі бар: санақ жеткен ондыққа бірлікті қосып қолдану (қырық екі «42») және санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеп қолдану (еккі елік «42»). YI-IX ғасыр түркі жазба мұралары тілінде күрделі сан есімдерге сандық жүйенің екінші түрі сәйкес келеді, Көне түркілер белгілі бір күрделі сан есімді айту үшін бірінші бірлік сан есімді, сонан кейін айтылып отырған ондық сан есімді емес, онан кейінгі ондықты қолданған (*altı otız* «жиырма алты», *jetı üegirmi* «он жеті» т.б.). Сондай-ақ кейбір ондық сан есімдер құрамындағы дербес лексемалық деңгейдегі морфемалардың жігі айқын көрінеді (*sekiz on* «сексен», *toquz on* «тоқсан»). Мұндай ерекше белгілердің кейбірі хакас, якут, шор, тофалар, шұлым және сары ұйғыр тілдерінде кездеседі. Аздаған фонетикалық ерекшеліктерге қарамастан, қазіргі түркі тілдеріндегі сан атаулары көне түркі ескерткіштері тіліндегі тұлға-тұрпатын, мән-мағынасын негізінен сақтаған деуге болады.

Мысалы:

Сан		Тіл немесе диалект
1	<i>bir</i>	көне ұйғ., мәмл.-қыпш., арм.-қыпш., шағат., бұлғ., түрік, өзірб., түркім., қмалқ., қар., ноғ., ққалп., өзб., ұйғ., қаз. <i>bir</i> , тат., башқ. <i>ber</i> , тоф. <i>bir</i> ; як. <i>bi:r</i> , алт., хак., шор <i>pir</i> ; чув. <i>pər</i>
2	<i>eki</i>	көне ұйғ., қарах.-ұйғ., арм. қыпш., түрік, өзірб., түркім., шағат., қар., хак. <i>iki</i> , тат., башқ., чув. <i>ikə/ik</i> , тофа <i>ihi</i> , тув. <i>iči</i> , як. <i>ikkı</i> , қашғ., хотан., ферғ., ұйғ. Диалектісі <i>ikkə, ičke, əki, hi, öki</i> ,

		<i>ökü, úke</i> , чув. <i>ik, ikə</i> , ққалп. <i>jeki</i> , қаз. <i>eki</i> .
3	<i>üç</i>	көне ұйғ., қарах. - ұйғ., мәмл.- қыпш., шағат., бұлғ., түрік, өзірб., түркім., құм., қмалқ., қар., гағ., ноғ., ққалп., ұйғыр, алтай <i>üç</i> ; сал., өзбекиç; тат. <i>öç</i> ; қаз., ноғ., тоф., шор <i>üş</i> ; башқ. <i>ös</i> ; хак., як. <i>üs</i> ; - чув. <i>uis</i>
4	<i>tört</i>	қарах. - ұйғ., шағат., қмалқ., қаз., ққалп., қырғ., алт., шор, шұл. <i>tört</i> ; ұйғ. <i>töit</i> , өзб. <i>türt</i> , бұлғ. <i>türüt</i> , сал. <i>tet/töt</i> , як. <i>tüört</i> , чув. <i>təuat</i> ; мәмл.- қыпш., түрік, өзірб., шағат., ноғ., қар. тат., құм., тув., тоф., сары ұйғ. <i>dört</i> ; арм.- қыпш. <i>dort</i> , башқ. <i>dürt</i> ; түркім. <i>döirt</i> .
5	<i>bes/beš</i>	арм.- қыпш., мәмл.- қыпш., бұлғ., түрік, қар., тат., шағат., сал., құм., қмал., қырғ., алт., өзб., ұйғ., тоф. <i>beš</i> ; өзірб., ұйғ. <i>bäš</i> ; түркім. <i>bä:š</i> ; көне ұйғ., қарах.- ұйғ., тат., башқ., алт. <i>bīš</i> ; қаз., ққалп., ноғ. <i>bes</i> ; як. <i>bies</i> ; алт., тув., шор <i>piš</i> ; сары ұйғ., хак. <i>pes/pis</i> ; бұлғ. <i>bel</i> ; чув. <i>piläk</i> .
6	<i>altı</i>	көне ұйғ., шағат., мәмл. - қыпш., арм.- қыпш., түрік, өзірб., түркім., қар., сал., құм., қмалқ., тат., башқ., қаз., ққалп., ноғ., қырғ., ұйғ. лобн., хак., шор <i>altı</i> , ұйғ. <i>altä</i> ; сары ұйғ. <i>alti/ haltı</i> ; өзб. <i>oltı</i> ; тув. <i>aldı</i> ; як. <i>alta</i> ; чув. <i>ult/ ultä</i>
7	<i>Jeti</i>	қарах.- ұйғ., лобн., турф., хот. ұйғ. <i>jeti</i> ; башқ. <i>jete</i> ; арм. - қыпш., түркім., түрік, гағ., қар., шұл. <i>jedi</i> ; қарах.- ұйғ., құм., өзб., лобн. ұйғ. <i>jetti</i> ; ұйғ. <i>jättä</i> ; қаз., қбалқ., қырғ. <i>žeti</i> ; бұлғ. <i>žečı</i> ; хак. <i>čite</i> , шор <i>četti</i> ; тув., алт. <i>čedi</i> ; як. <i>sättä</i> ; чув. <i>sič</i> т.б.
8	<i>sekiz</i>	көне ұйғ., бұлғ., мәмл.-қыпш., арм.-қыпш., түрік, түркім., шағат. <i>sekiz</i> , сары ұйғ. <i>sekes</i> ; сал. <i>sekis</i> ; бұлғ. <i>säkär</i> , чув. <i>säkkär</i> , ұйғ. <i>säkkis</i> ; құм.; ноғ., тат., қар., қмалқ., қаз., ққал., алт. <i>segiz</i> , шұл <i>segis</i> ; хак. <i>sigiš</i> ; башқ. <i>hires</i> ; як. <i>aγis</i> т.б.
9	<i>toquz</i>	көне ұйғ., арм.-қыпш., қарах.-ұйғ., шағат. <i>toquz</i> , қашқ. ұйғ. <i>tokoz</i> ; өзб. <i>tokuz/ tuqquz</i> ; сал. <i>tokos</i> ; құм., қар., қмалқ., алт. <i>toyuz</i> ; тат. <i>toyız</i> ; башқ. <i>toyis</i> ; бұлғ. <i>toxur</i> , чув. <i>täxär</i> , түрік, түркім., шағат. <i>dokuz</i> ; өзірб., <i>dogguz</i> .
10	<i>on</i>	көне ұйғ., қарах. ұйғ., мәмл. қыпш., арм. қыпш., түрік, өзірб., қарайым, тат., шағат., құм, қарай., қараш. малқ., қаз., қырғ., қарақал., ноғ., өзб., ұйғ., алт., тув, тоф, хак., шор, сары ұйғ, шұл. <i>on</i> ; түркім. <i>o:n</i> ; сал. <i>on/un</i> , тат., башқ. <i>un</i> ; як. <i>uon</i> ; чув. <i>uun/uon</i>
		көне ұйғ., қарах.- ұйғ., мәмл. - қыпш. <i>jegirmi</i> ; шағат., сал. <i>jigirmi</i> ; құм., өзб. <i>jigirmä</i> ; тат. <i>jigirme</i> ; башқ. <i>jegerme</i> ; түркім.

20	<i>jegirmi</i>	<i>jigrimi</i> ; түрік, шағат. <i>jirmi</i> , алт. <i>jirme</i> ; өзірб., <i>ijirmi</i> ; ноғ. <i>jirmä</i> ; шұл. <i>järuä</i> ; қмалқ., қырғ. <i>žjirmä</i> ; ұйғ. <i>žigirmä</i> ; бұлғ. <i>žirme/žirim/žerme</i> ; ққалп. <i>žigirma</i> ; қаз. <i>žjirma</i> ; алт. <i>dirme</i> ; шор. <i>segirbe</i> ; тув. <i>če:rbj</i> ; хак. <i>čibirge</i> ; як. <i>sü:rbä</i> ; чув. <i>Širäm</i>
30	<i>otuz</i>	көне ұйғ., қарах.ұйғ., шағат., мәмл. - қыпш., арм.- қыпш., түрік, өзірб., түркім., қар., қмалқ., құм., қырғ., ұйғ., алт. <i>otuz</i> ; алт., құм., ққалп., ноғ. <i>otuz/ otiz</i> ; хак. <i>otis</i> , бұлғ. <i>utuz</i> ; тат. <i>utiz</i> ; башқ. <i>utis</i> ; алт., шор, шұл. <i>odus</i> ; қырғ. <i>ottus</i> ; бұлғ. <i>otur</i> , чув. <i>uätär</i> ; сары ұйғ. <i>uçon</i> ; тув. <i>Uzen</i>
40	<i>qırq</i>	көне ұйғ., қарах. - ұйғ., шағат., мәмл.- қыпш., түркім., түрік., шағат., қар., қмалқ., құм., қырғ., ноғ. <i>qırq</i> ; қар., өзірб., <i>qırx</i> ; құман, шор, тат., қаз., шұл. <i>qırıq</i> ; сал. <i>qırıh</i> ; бұлғ., хак., <i>hırıh</i> ; өзб. ұйғ. диал. <i>qırıq</i> ; чув. <i>häräh</i> ; ұйғ. диал. <i>qih</i> ; алт. <i>törtön</i> ; як. <i>tuort uon</i> .
50	<i>elig</i>	көне ұйғ., қарах. - ұйғ. <i>elig</i> ; алт., құман, шор <i>eliy</i> ; шұл. <i>elig</i> ; хак. <i>ilex</i> , бұлғ. <i>älik, elik</i> ; ұйғ. <i>jelik</i> ; ққалп. <i>jelü</i> ; қаз., қырғ. <i>elü</i> ; алт. <i>ili</i> ; өзб., ұйғ. <i>ellik</i> ; бұлғ. <i>ällu/äkke</i> ; өзірб., <i>äli</i> ; шағат. <i>jelli</i> , түрік, түркім., қмалқ, ноғ., сал. <i>elli</i> ; тат., башқ. <i>ille</i> ; чув. <i>al/alä/allä</i> ; сары ұйғ. <i>peson</i> ; як. <i>biäson</i> .
60	<i>altmiš</i>	көне ұйғ, қарах.-ұйғ, мәмл.- қыпш., арм.- қыпш., түрік, өзірб., түркім., қар., қ.малқ, шағат, тат., башқ. <i>altmiš</i> ; құман <i>altmuš</i> ; ұйғ. <i>altmiš/ atmiš</i> ; қырғ. <i>altimiš</i> ; қаз., ққалп., ноғ. <i>alpiš</i> ; өзб. <i>oltmiš</i> ; чув. <i>utmäl</i> ; хак., шор, шұл. <i>alton</i> ; тоғ. <i>arlton</i> ; алт. <i>alttan</i> ; тув. <i>aldan</i> .
70	<i>jetmiš</i>	көне ұйғ, қарах. - ұйғ, мәмл. - қыпш., арм. қыпш., түрік, өзірб., түркім., қар., шағат., құман, өзб. <i>jetmiš</i> ; ұйғ. <i>jätmiš</i> ; башқ. <i>jetmeš</i> ; ноғ. <i>jetpis</i> ; тат. <i>žitmeš</i> ; қаз., ққалп. <i>žetpis</i> ; чув. <i>sitmäl</i> ; шұл. <i>jädon</i> ; сары ұйғ. <i>jiton</i> ; шор. <i>četton</i> ; хак. <i>čiton</i> , тув. <i>čeden</i> .
80	<i>sekiz on</i>	қарах.-ұйғ. <i>seksün</i> ; мәмл. -қыпш., өзірб., ұйғ. <i>säksän</i> ; арм.-қыпш. <i>seksän</i> ; өзб. <i>sakson</i> ; қаз., түрік, қар., қмалқ., ққалп., ноғ.. қырғ. <i>seksen</i> ; тат. <i>siksän</i> ; башқ. <i>hikhän</i> ; алт. <i>segizen</i> ; хак. <i>sigezon</i> ; тув. <i>sezen</i> ; як. <i>ağizun</i> ; чув. <i>sakäruun</i>
90	<i>toquz on</i>	көне ұйғ, қарах. – ұйғ. <i>toquzon</i> ; шағат., мәмл.- қыпш., құм., қ.малқ, қаз., ққалп., ноғ., ұйғ., қырғ. <i>toqsan</i> ; өзб. <i>toqson</i> , шұл.; тат. <i>tuqsan</i> ; башқ. <i>tuqhan</i> ; алт., шор. <i>toquzon</i> ; тув. <i>tozan</i> ; бұлғ. <i>tohuron</i> ; чув. <i>tähärun</i> ; өзірб., <i>doksan</i>
		көне ұйғ, қарах. - ұйғ, шағат., мәмл.- қыпш., түрік, өзірб.,

100	<i>jüz</i>	түркім., сал., ұйғ. <i>jüz</i> , тат., ноғ. <i>jöz</i> ; башқ. <i>jos</i> ; алт., шұл. <i>jüs</i> ; қар., гағ., шағат. <i>öz</i> ; қмалқ, қырғ., ұйғ. диалектісі <i>čüz</i> , бұлғ. <i>čür/ čör</i> ; қаз., ққалп. <i>žüz</i> ; алт. <i>düs</i> ; тув., хак., шор., тоф. <i>čus</i> ; яқ. <i>su:s</i> ; чув. <i>Šär</i>
1000	<i>miñ/biñ</i>	түрік, шағат. <i>bin</i> , чув. <i>pin/ pen</i> ; көне ұйғ, шағат., мәмл.-қыпш., қмалқ., ұйғыр., қырғ., сал. <i>miñ</i> ; өзірб., қар. <i>min</i> ; тат., башқ. <i>meñ</i> ; түркім. <i>muñ</i> ; тув., шор, хак. <i>Miuñ</i>

Есептік сан есімдер

Сан есімнің негізгі мағыналық тобы есептік сан есімдер екендігі белгілі. Олардың өз алдына бөлек тұлғалық көрсеткіші жоқ. Оларға басқа сан есім түрлерінің жасалуына ұйытқы болатын негізгі сан есімдер жатады. Есептік есімнің күрделі түрі ешбір қосымшасыз түбір сан есімдердің тіркесуінен немесе тарихи тұрғыдан екі түбір сан есімнің кірігіп кетуінен жасалады (жиырма – екі он; отыз – үш он т.с.с).

1. Түркі тілдеріндегі сан есімдердің этимологиясы, жекелеген түркі тілдеріндегі сан есімдер тарихы Г.Рамстедт, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Г.И.Рамстедт, С.Е.Малов, В.Ванг, М.Рясянен, А.Н.Самойлович, М.Хартман, Н.З.Гаджиева, Б.Серебренников, Л.С.Левитская, С.Аманжолов, М.Томанов, Ө.Құрышжанов, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты сөз болды. Г.Й.Рамстедт сан есімнің есептік түріне байланысты төмендегідей этимологиялық сәйкестіктерді ұсынады (Ramstedt, 1957: 64-68):

1: Түрк. *bir* ~ моңғ. *büri* «барлық, бәрі, әрбір»;

2: Түрк. *eki* < *ek- < *hek- < *pek- «ілесу, еру» ~ кор. *peğim* «жақын маңдағы, келесі» < *pek- + -im, кор. *peğim t`e* «жақын маң» > түрк. *ekinti* «екінті, түстен кейін»;

3: Түрк. *üç* «үш» ~ моңғ. *üčüken* «кішкентай».

4: түрк. *tört*, яқ. *tüört*, чув. *təvat* «төрт» ~ моңғ. *dörben* «төрт» ~ тұңғ. *digin / dujin* «төрт» ~ маньч. *duin* «төрт» ~ кор. *turi*, солт. кор. *ndujin / nduin / nejin/nej / < *do-*;

5: Түрк. *beş* «бес» ~ чув. *pilək* ~ *pillək* ~ тұңғ. лам. *bilän* «білек».

6: Түрк. **alty* «алты» < *al-* «алу» + *-ty*;

7: түрк. *jeti* < *je-* «жеу»;

8: Түрк. *sekiz* < *s* (сал.: моңғ. *ese* «жоқ») + *ekiz, ikiz* «егіз» (< *eki* + *-z*) ~ моңғ. *ikire* «егіз».

9: Түрк. *toquz* «тоғыз» ~ моңғ. *toqur/tokir* «бүгілмейтін саусақтар», мұндағы – *z* мен *sekiz* сөзіндегі – *z* бірдей.

10: Түрк. *on* «он» ~ *-an* (*seks* + *-en, toqs* + *-an*) ~ моңғ. *-an* (*žiran* «алпыс», *dalan* «жетпіс», *najan* «сексен», *jiren* «тоқсан») ~ кор. *on* «жүз»;

11: Көне түрк. *bir jigirmi* «он бір» үлгісімен журчен. *gurxon* «он үш» (< моңғ. *gurbap* «үш» + моңғ. *qorin* «жиырма»), *durxon* «он төрт», маньч. *um-şon* «он бір», маньч. *tofoxon* «он бес» сандары жасалғаны байқалады.

20: Түрк. *jigirmi* «жиырма» ~ моңғ. *žirin* «екі, екеуі де, қос» >*žirmesün* «жүкті, аяғы ауыр, екі қабат» (сал.: халх. *dabxur* «жүкті, аяғы ауыр», сөзбе сөз: «екі қабат») < моңғ. **žigür- / žigir-~* jigürme/*jigürmi* «екі еселену»;

100: Түрк. *jüz* «жүз» <*jü-* «тиеу, арту» (моңғ. *žüe-/žüge-* «тиеу, арту»);

1000: Көне түрк. *buḡ*, ұйғ. *tuḡ*, чув. *pin* «мың» ~ моңғ. *mingan* «мың» ~ тұңғ. *mingan* «мың».

2. Чуваш тіліндегі сан атауларының тарихи қалыптасуын сөз ете отырып, Л.С.Левитская чув. *pər<*bir*, чув. *ikə//ik* <жалпытүрк. *eki,ekki* < **ek-* «артқы, соңғы», чув. *ult* <*жалпытүрк. *al-* <**altī* <**alt-dī*, чув. *sič* <жалпытүрк. **jet-:jeti* < *jet-di* «жету», чув. *säkär* «сегіз»<көне чув. **sekir* ~ *sek-* «секиру» < *sekiz* < *sekkiz* < **sekgiz* «секир (бұйрық мәнді)», чув. *täxär* <көне чув. **tokut* <жалпытүрк. **tokkuz* «тоқылдат» <**tok-* «тоқылдату» т.б. (Levitskaya, 1976:38-44) сан атауларына этимологиялық талдау жасайды.

Реттік сан есімдер. Түркі тілдерінде реттік сан есімнің жасалуына мынадай қосымшалар қатысады:

**-im/*-im*: *onim* «оныншы», *tütim* «төртінші», *öcem/ücem* «үшінші» (булғ. ескерт.);

**-nti* : көне түрк. *ekinti* «екінші»; *-nti* форманты қазіргі қазақ тіліндегі *ekinti namaz* «екінті намаз» теонимінің құрамында сақталған.

**-čii/*-či:belči* «бесінші» (булғ. ескерт.), *ék'iči* «екінші» (армян қыпш. ескерт.);

**(i)-mčii/*-(i)mčii/*-(u)-mču/*-(ü)mčü*: *ikimčisi* «екіншісі», *jitimčisi* (шағ.) және **-mčii* >- *mčii*: түркім. нохур.эневи, алили, сарық диал. *ikimži* «екінші», *jidimži* «жетінші», *altymžu* «алтыншы»;

**(i)-nčii/*-(i)nčii/*-(u)nču/*-(ü)nčü*: көне түрк. *besinči* «бесінші», көне ұйғ. *üčünčü* «үшінші», құм. *onunči* «оныншы»,қаз. *besinči*, алт. *ekinči*, қарах. ұйғ. *ikinči* «екінші», шор. *ijginči* «екінші»жәнеоңт. түрк. **-nči>*-nži*: мамл.- қыпш. *birinži*, ескі түрік. *üčünži* түрік. *ikinži* «екінші», өзерб. *jeddinži* «жетінші»;;

**(i)nč/*-(i)nč/*-(u)nč/*-(ü)nč*: көне түрк. *üčünč/üčinč* «үшінші», *törtinč* «төртінші», көне ұйғ. *jitinč* «жетінші», *säkizinč* «сегізінші»;

-(i)s/-(i)s, -(u)s/-(ü)s: як. *ikkis* «екінші», *ühüs* «үшінші», *tördüs* «төртінші» (мұнда: *nč>-s*);

-məš/ (сирек: -mäš): чув.*përreməš* «бірінші», *sakkaməš* «сегізінші», *âxxarməš* «тоғызыншы» (мұнда: **-mčii* > *-miş>-məš*);

-mine: чув. *višmine* «үшінші күні», *tävatmine* «төртінші күні», *pilëkmine* «бесінші күні» *oltmine* «алтыншы күні», *šičmine* «жетінші күні»;

-(i)minči < -m+in(n)+či: халадж. *birminči* «бірінші», *üčminči* «үшінші», *törtminči* «төртінші»;

-ki/-ki/-ku/-kü/-gi/-gi/-gu/-gü: тув. *birgi* «бірінші», *üčkü* «үшінші», *beški* «бесінші», *aldigi* «алтыншы» (Srvnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, 1988: 184-188).

Жинақтық сан есімдер

Көне түркі жазба ескерткіштерінде (руникалық, көне ұйғыр, қарахан-ұйғыр) жинақтық сан есім *-aγu /-äγü, -egü, -gü* тұлғаларымен көмкерілген: *ikägü* «екеу», *üčägü* «үшеу», *törtägü* «төртеу», *altaγu* «алтау». Бұл қосымша құрамындағы дыбыс ортасы -γ- қазіргі түркі тілдерінің ішінен сары ұйғыр және түркімен тілдерінде сақталып қалған: сары ұйғ. *ĩsogo* «екеу», *törtogo* «төртеу», *resogo* «бесеу», түркім. ерсарын диал. *bi:regi* «біреу (әлдекім, әйтеуір біреу)». Ал кейбір орта ғасыр ескерткіштері тілінде және қазіргі түркі тілдерінде **-aγu /*-äγü* жұрнағы *-av/-äv /-ev/-ov/-öv, -au/-eu/-äü, -aw/- äw/-ow/-öw, -u: /- ü:, -o/-ö, -ä /-e* тұлғаларына өзгерген: мам.-қыпш. *üčev* «үшеу», шағат. *birev* «біреу», тат. *ekev* «екеу», ноғ. *altav* «алтау», түркім. арабачи диал. *kew* «екеу», қаз. *beseü* «бесеу», башқ. *ösäü* «үшеу», тува. *birü* «екеу», қырғ. *törtö:* «төртеу», *bešö:* «бесеу». Сондай-ақ жинақтықтың екі немесе үш бірдей қосымшасынан құралатын, қазіргі түркі тілдерінде азды-көпті дыбыстық өзгерістерге ұшыраған күрделі **-aγun/*-äγün (>*aγu+*-n/*-äγü+*-n), *-aγula/*-äγülä (>*aγu+*-la/*-äγü+*-lä), *-aγulan/*-äγülän (>*aγu+*-la+*-n/*-äγü+*-lä+*-n)* жұрнақтары орын алады және олар түркі тілдері дамуының кейінгі кезеңдеріндегі құбылыс ретінде қарастырылады: қарах.-ұйғ. *üčügün* «үшеу», *ikigün* «екеу», як. **-äγün>-ien: ikkien* «екеу», тоғ. **-aγun/*-äγün >-a:n/-ä:n: bešžä:n* «бесеу», шағат. *üčäwlä* «үшеу», ескі түрік. *ikävläsi* «екеуі», өзб. ташк. говоры. *üččälä* «үшеу», ұйғ., тув.-кижи. *ikile* «екеу», *üčülezi* «үшеуі». Мұның сыртында, қыпшақ тобы тілдерінде құрамында етістік тудырушы *-la/-lä /-le* жұрнағы бар *-aγula /-äγülä (>жинақтық сан есімнің -aγu/-äγü + етістік тудырушы -la /-lä)* қосымшасы кездеседі: тат. *bišävläp* «бесеулеп», башқ. *ösävdašep* «үшеулесіп», қаз. *ekeülep* «екеулеп» (Srvnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, 1988: 189).

Г.Й.Рамстедт жинақтық сан есімнің *-aγu /-au* жұрнақтары түркі-моңғолға ортақ екенін айта келіп, оны этимологиялық тұрғыдан моңғ. *agulža-*, қалм. *ülz-* «сай келу, ұқсау», кор. *aorj-* «жинау», *aolla* «бірге» сөздерімен жақындастырады, ал *-la/-lä* бірігуді, ортақтасуды білдіретін немесе күшейту мәнінде жұмсалатын қосымша екенін көрсетеді: моңғ. *qotola* «бәрі», < сөзбе - сөз: «қала түгелімен» (*qoto* қала, қамал), *ханала* «барлығы, бәрі» < сөзбе - сөз: «барлық қауым» (<**kwan-a* = кор. *kwan-ja* «Хван өңірі») (Ramstedt, 1957: 138).

Бөлшектік сан есімдер

Көптеген түркі тілдерінде бөлшектік сан есімдер есептік сан есімдердің синтаксистік қатынасқа түсуіне қарай айқындалады. Мәселен, қазақ тілінде бөлшектік сан есім: а) бірінші сыңар ілік септік жалғауын, екінші сыңар үшінші жақ тәуелдік жалғауын алып тіркесуінен (*үштің бірі, онның бесі* т.б.); ә) бірінші сыңар

шығыс септік жалғауын алу арқылы, екінші сыңар дара тұрпатта немесе үшінші жақ тәуелдік жалғауын қабылдау арқылы (*сегізден бір, мыңнан елу; төрттің бірі, үштен екісі* т.б.) жасалатын болса, түрік тіліндегі бөлшектік сан есім бірінші сыңарға жатыс септігінің жалғауы жалғануы арқылы жасалады: *üçte bir, yüzde otuz, binde sekiz* т.б.

Болжалдық сан есімдер

Көне түркі ескерткіштері тілінде болжалдық сан есімдер сандық мөлшерді шамамен білдіріп, есептік сан есімдерге *-ça, -çe* қосымшалары жалғану арқылы және есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Сондай-ақ есептік сан есімге *artuq* «артық» лексемасының тіркесуі негізінде де жасалады. Мысалы: *eligçe* «елудей»: *jüzçe* «жүздеуей»: *bir-eki* «бір-екі» *eki-üçbiñ* «екі-үш мың» *jüñ artuq* «жүзден артық». Чуваш тілінде *-še* қосымшалы *širämleše* «жиырма шақты», *šärleše* «жүздеген», *pinleše* «мыңдаған» сөздері кездеседі. Л.С.Левитская бұл сөздердің құрамындағы *-še* қосымшасын құрылымдық тұрғыдан көсемшенің *-še* тұлғасымен сабақтастырып (**širämle-* (салыст.: тат. *unlap* «ондаған» > *unla-* + *-p*), *širämleše* «жиырма шақты», *šärleše* «жүздеген», *pinleše* «мыңдаған» сияқты болжалдық сан есімдер қыпшақтық үлгіде жасалғанын айтады (Levitskaya, 1976:53).

Түрік тілінде болжалдық сан есімдердің жасалуына теңдік септік жалғауы саналатын *-ca/ce* қосымшасы қатысады. Мысалы: *onlarca* «ондаған», *yüzerce* «жүздеген», *binlerce* «мыңдаған» т.б. Мұның сыртында аналитикалық жолмен жасалып, болжалдық мән арқалайтын сан есімдерге: а) есептік сан есімнің қосарлануы арқылы жасалған *beş altı öğrenci* «бес-алты оқушы», *on on beş kalem* «он-он бес қалам»; ә) түбір тұлғалы есептік сан есімдер мен *kadar, civarında, fazla, aşkın* сөздерінің тіркесуі арқылы жасалатын *on kadar* «он шамасында», *yirmi kadar* «жиырма шақты», *on civarında* «онға жуық», *binden fazla* «мыңнан астам», *yirmiyi aşkın* «жиырмадан астам» тәрізді құрылымдарды жатқызуға болады.

Қазақ тілінде болжалдық сан есім: а) *-дай/-дей, -тай/-тей* (он бестей, елудей, жүздеуей т.б.; ә) *-дап/-деп, -тап/-теп, -лап/-леп* (ондап, үштеп, жүздеп т.б.; б) *-даған/-деген, -таған/-теген* (ондаған, жүздеген т.б.) қосымшалары арқылы және есептік сан есімдердің қосарлануы (*бес-алты оқушы, үш-төрт орындық*); түбір тұлғалы, барыс немесе шығыс септіктегі есептік сан есімдерге *шақты, шамалы, таман, жуық, астам, тарта, таяу* сөздерінің тіркесуі (*он шақты қой, елуге тарта бөлме, мыңнан астам студент*) тәрізді аналитикалық жолдармен де жасалады (Kazak Grammatikasi, 2002: 478).

Демек, көне түркіден келе жатқан болжалдық сан есімдердің есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалуы қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде сақталса, көсемшенің *-п* тұлғасымен тат. *unlap* «ондаған»: *un+ -la- + -p*, ноғ. *jözle-p: jöz + -le- + -p*; башқ. *joslap: jos + -la- + -p* «жүздеп» түрінде келген құрылымдық үлгі қыпшақ тобы тілдеріне тән деуге болады.

Қорыта келгенде, сан есім сөзжасамы жүйесінен мынадай жағдайлар анық байқалады. Нақтылы сандық атаулардың жасалуына қатысатын элементтер —

тек қана сан есімдер. Ал сан есімнің семантикалық топтарының жасалуына сан есімнің өз көрсеткіштерімен қатар басқа сөз таптарының кейбір көрсеткіштері де актив қатысады. Әрине, сан есім семантикалық топтарының жасалуына кез келген қосымша қатыса бермейді. Ондай қызметке араласатын қосымшалардың түрлері де, саны да белгілі, бұлардың негізгі қызметтерімен бірге сан есім семантикалық топтарын жасау қызметі де өте тұрақты, әбден қалыптасқан. Сондықтан оларды сан есім семантикалық топтарын жасайтын көрсеткіштер қатарында тануға әбден болады.

ADEBIETTER

KAZAK GRAMMATİKASI, (2002), Jinak, Astana: Elorda.

LEVİTSKAYA, L.S., (1976), İstoriçeskaya morfologya Çuvaşskogo yazıka, Moskva

RAMSTEDT, G., (1957), Vvedeniye v altayiskoye yazıkoznaniye, Morfologya. Perevod s nemetskogo, Moskva

SRAVNİTELNO-İSTORİÇESKAYA GRAMMATİKA TYURKSKİH YAZIKOV, (1988), Morfologya. Moskva.